Осолінеум

ХО.

КАЗКА

Михайла Коцюбинського.

ВИДАНЄ ВАСИЛЯ ЛУКИЧА.

95.609

95.609

У ЛЬВОВІ, 1894

Коштом автора.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка.
під зарядом К. Беднарського.

418588

И 30862
1.00
11
И98 840
ЛЬВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ И 98840

ПРИСЬВЯТА

БРАТОВИ

В. Боровикови.

I.

Лїс ще дрімає в передраннїшній тиші... Непорушно стоять дерева, загорнені в сутінь, рясно вкриті краплистою росою. Тихо навкруги, мертво... Лиш денеде прокинеться пташка, непевним голосом обізветься зі свого затишку. Лїс ще дрімає... а з синим небом вже щось дїється ся: воно то зблїдне, наче від жаху, то спахне сяйвом, немов від радощів. Небо мінить ся, небо грає усякими барвами, блїдим сяйвом торкає вершечки чорного лїсу... Стрепенув ся врештї лїс і собі заграв... зашопотїли збуджені листочки, оповідаючи сни свої, заметушилась у травицї комашня, розітнуло ся в гущинї голосне щебетанне й полинуло високо, туди, де небо мінить ся, де небо грає всякими барвами...

На галяву вискакує з гущини сарна і, зачарована чудовим концертом, зупиняєть ся, витяга цїкаву мордочку до крівавої смуги обрію, що́ червонїє на узлїсї поміж деревами, і слуха.

Полохливий заяць, причаївшись під кущем, пригина вуха, витріща очи й немов порина ввесь у море лїсових згуків...

Аж ось ринуло від сходу ясне промінне, мов руки простяглось до лїсу, обняло його, засипало самоцьвітами, золотими смугами впало на синю від роси траву на галяві, де гостро на тлї золотого сьвітла випинаєть ся струнка постать сарни.

У цю величню хвилину тихо розгортають ся кущі, і на галяву виходить — Хо. Мов туман той, сива борода його мягкими хвилями спада аж до ніг, черкаєть ся росяної трави. Зпід білих, кострубатих брів, з глибоких западин визирають добрі, а лукаві очи.

Вийшов Хо на галяву, спер ся на суковатий костур, майнув довгою бородою, і повіяв від неї тихий вітрець, холодною пївкою вдарив у дерева. І враз затремтїло молоде листє, зашамотїло, струсило з себе дощ самоцьвітів. Жахнула ся сарна й счезла в гущині, лишивши зелені слїди на синій від роси траві. Страх обгорнув зайця, додав ще більшої прудкости його ногам... Сполохались пташки й в одну мить ущухли. Тихо стало в лїсї, страх, як тихо. Тільки бородатий дїдуган Хо, старече хіхікаючи в бороду, стоїть на галяві...

— Хе-хе-хе! І чого жахають ся, дурні? — шамкає він беззубим ротом. — Дїда Хо, що сьвіт прозвав страхом? А дїд цїлком і не страшний... Ось погляньте!... Та ба, тим то й лихо, що ви не зважитесь звести очи на дїда, тим то він і в'являєть ся вам страхом... Хе-хе!... І завжди так... і всї так... Нї, не бреши, старий, не всї... На твоїй довгій тисячолїтній ниві життєвій не одна стрівалась істота, що́ сьміливо зводила очи до гори, відважно зазирала тобі в вічи й тодї... о, тодї гарно було обом нам... бо сьмільчак, перевірившись, що жахав ся по дурному, набиравсь нової, ще більшої відваги, а ти, старий, чув, що може незабаром даси спокій натрудженим кісткам... Жахають ся, а не знають, що страх тільки й істнїє на сьвітї полохливостю других, що старий Хо порохом розсипав би ся, коли-б усе живуще, хоч раз зважило ся глянути йому в вічи... Хе-хе! Дурні, дурні... Тільки старі ноги труджу через дурнїв... От, як втомив ся!... е-е!...

І Хо справдї з великою напругою ворушить ногами, крекче, та, опираючись одною рукою на костур, а другою розгортаючи довгу сиву бороду, сїдає на траві спочити.

Хо сидить посеред галяви, а навкруги його панує мертва, прикра тиша. Все живе, затаївши духа, не сьпіває, не кричить, не ворушить ся, не жиє. Від ведмедя до мурашки — все спаралїжовано страхом. Рослини боять ся навіть тягти сік з землї, пити холодну росу, виправити зібгані листочки, розгорнути звинені на ніч квітки. Пустотливий парус сонця зупиняєть ся в зеленій гущині і лиш здалеку придивляєть ся до сивої, мов туман той, бороди дїда Хо, і не відважуєть ся наближитись, не вважаючи на непереможне бажанне попустовати з тою бородою...

Хо сидить на росяній траві, а стара память його підсовує йому о́брази колишнього, о́брази, де сьвіжими, яскра-

вими фарбами малюють ся події духа людського. Ось і ті висо́кости, на які здійнятись може вільний дух людський, а ось і ті провалля, де на днї самому, скутий як невільник, плазує він у поросї й темряві... Ось, волочучи кайдани, покволом, віками цїлими, переходять люди, забиті, залякані люди і не насьмілюють ся звести очи на Хо, глянути страхови в вічи... Хо знає, що тільки одиниці зважують ся на це, а зважившись, знаходять силу розбити кайдани... Ой, коли-б хоч одиниць тих було більше, може не довело ся-б старому мордуватись отак, блукаючи по сьвітах, може-б зложив він свої кістки в домовину, бо вже ті кістки давно просять ся на спочинок.. Ех, коли-б... а тим часом страх владно панує на землї, змагаєть ся з приязнею, з чесними пориваннями, з обовязком, ламле життє, безсилими чинить не то поєдинчих людий, ба й цїлі народи... Страх! Прищеплений дитинї, виплеканий анормальними умовами суспільними, він стає чіпкою пошестю, робить ся потугою, що́ тамує вічний поступ усього живучого... Страх!... Хо — страх! А який з його страх, коли він виразно почуває себе порохном, немічною руїною, яку тільки полохливість людська жене з кінця в кінець сьвіта, наперекір волї Хо робить його злим ґенїєм людскости... Ех, доле, доле щербата! Товчись, мов Марко по пеклї... От і тепер: гарно навкруги, спочити-б, а пора на роботу... на роботу! Хе-хе! Ну, уставай, дїду, пора!...

Хо ще раз глянув на мовчазну природу, звів ся, обгорнув ся, як туманом, сивою бородою й подавсь стежкою з лїсу на шлях.

А лїс ще якусь хвилинку стояв нерухомий, мов мертвий. Далї — дерева затремтїли, стрепенулись, розгорнули листочки... Промінь стрібнув на полянку просто до звинених квіток, пташки засьпівали, комашня заметушила ся, лїс загомонів, природа знов віджила...

II.

Вечір. Дїти вже напили ся чаю й гуляють; старше, хлопчик років зі шість, сидить долї біля шафи й уважно будує з цурпалочків хату. Менчу, по другій весні дївчинку, забавляє нянька, показуючи, як сорока варила дїтям кашу. За столом, блище до лямпи, що́ крізь молошний кльош розливає

мягке сьвітло по хатї, сидить з шитвом мати. Вона рада, що дїти втихомирились. Ой, ті дїти! Двоє їх, а такий галас справляють, що аж голова паморочить ся. Але тепер тихо. Чутно тільки, як муркає на канапі кіт та нянька стиха присьпівує: „со-ро-ка, во-ро-на, дїткам кашу ва-ри-ла! на порозї сту-дила!“... Дитина з щасливою усьмішкою розгортає дрібненькі пальчики пухкої ручки, намагаючись, щоб нянька показала, котрому сорока дала каші, а котрому голівку скрутила. Урешті ця забавка докучає дитинї; вона починa човгатись на руках в няньки, намагаючись до кота.

— Кіця!

Але „кіця“ добре памятає болючі пестощі маленької деспотки й дипльоматично кліпає очима, не рушаючись з місця. Аж ось нетерпляча ручка досягла до кота, хапа його за вухо й тягне до себе. Кіт скулить очи, жалібно нявчить... далї-ж, немов діткнутий електричною искрою, вививає ся й тїка під комоду, лишивши на руцї мучительки червоний слїд гострих пазурів. Счиняє ся вереск...

— Що там таке, Марино? — кидає роботу мати.

— Та то проклятий кіт драпнув дитину...

— У тебе все щось станеть ся... Забав її зараз, чуєш, як зайшла ся...

Починаєть ся гуцюканнє. „Ну, тихо, не плач, гоп-гоп! гу-цю-цю!... А-а! погана кіця! ми-ж тобі дамо!... Ну, цить же, цить... гоп-гоп! гу-цю-цю!“

Але надаремно. Дитина аж заходила ся.

— Ну, цить же, цить! бо як не будеш тихо, то я тебе зараз віддам дїдови Хо... — сердить ся нянька й підносить дитину до вікна. — О, бач, стоїть дїд Хо з торбою на плечах... Скоро кричати меш, зараз кину в торбу... На тобі її, дїду Хо, на!...

Дитина здоровими очима вдивляєть ся в пітьму, що́ чорнїє поза вікном і затиха... В очех, ще мокрих від слїз, малюєть ся жах... Так, ті очи бачуть в таємничій пітьмі постраха дїтий — Хо, сторожного, бородатого дїда, з величезною торбою за плечима, повною неслухняних дїтий. Якийсь холод торкаєть ся делїкатного дїтського тїла, щось бере зза плечий, лячно так, плакати хочеть ся, а не можна... Дитина насилу відриває очи від вікна й ховає голову в няньки на грудях.

І знов тихо в хаті.

— Мамо! — збуджує тишу хлопчик, кидаючи свою будівлю. — Мамо! А де тепер сонце?

— Сонце!... Сонце тепер спить.

— А де-ж його хата?

— Оттам за горою, де воно сїдає...

— Там де живе лїсник Панас?

— Еге... Але тобі спати час, дитино.

Дитина однак наче не чує материної уваги. Вона підбіга до матери й спирається ся їй на колїна.

— Мамо! А чи сонце має дїтий?

— Має.

— А де-ж вони?

— Де? а на небі... оті зірочки, що́ в ночі сяють, то то дїти сонцеві...

— А чом же вони тепер не сплять?

— Бо вони за день виспались, а тепер грають ся.

Павза.

— Мамо! я хочу до Петрика!...

Петрик — це син куховарки, що́ бавить ся часом з паничем.

— Не можна, Петрик слабий...

— А я йому занесу яблуко...

— Не можна, — сказала.

— Маа-мо! Я хоо-чу до Пее-три-ка!...

— Ох, Господи! Одно скінчило, друге починає...

— Цить мінї зараз!... Не підеш.

— Маа-мо! до Пее-три-каа!...

— Чи не замовкнеш ти мінї?... Марино, а заклич-но дїда Хо!...

Марина підходить до вікна й грюка в шибку.

— Дїду!... дїду Хо!.... а йдїть-но сюди... а візьміть-но собі неслухняного панича!... „Зараз!“ — відповідає вона собі за Хо підробленим басом і відходить від вікна.

Хлопець добре розуміє Маринину штуку; він не вірить, щоб то Хо промовив те „зараз“ таким невдатним басом, однак йому стає страшно. Він відходить до канапки, як можна далї від вікна, і починa бавитись папірцем, бгаючи його в човник. А тим часом фантазия хлопця вперто працює над фіґурою Хо. Які в нього очи? Мабуть червоні, як у тру-

сика... А ніс певно такий довгий та гострий, як у куховарки... а може ще довший... Борода біла та довга аж до пят... руки... Хлопцеви враз уявляють ся залізні тройчаки, що стоять у стодолї — такі руки в Хо... конче такі... Йому стає ще страшнїще, він боїть ся поворухнутись, боїть ся зустрітись очима з таємничою пітьмою, хоч щось так і тягне його глянути в вікно, так і тягне, так наче шепче щось: „А подивись, а подивись!“ Хлопець не може оперти ся бажанню глянути в вікно, зводить очи... і весь холоне... Там, на чорному тлї шибок щось білїє... то Хо... Божевільний жах обхоплює дитину, поширшує зіниці, витяга обличчя, ворушить волоссєм на голові, душить за горло...

— Дїти, спати! Пора вже!... Марино, клади дїтий спати!... — розтинаєть ся голос матери й будить, як зі сну хлопця.

Марина ставить хлопця на молитву.

„Отче наш, що́ на небі...“ — непритомно проказує він за нянькою, а сам дивить ся в бік, на вікно. „Нехай буде воля твоя, як...“ Ой там щось руками маха, аж по вікнї шкряб! — тремтить хлопець. „Хлїб наш щоденний...“

— Нянько, там щось дивить ся в вікно... я боюсь...

— Вигадуйте, вигадуйте, та таки візьме вас Хо в торбу... Ну, проказуйте знов: „Хлїб наш щоденний дай нам сьогодня...“

Але хлопець вже не слухає няньки, він не може відірвати очий від вікна. Те вікно притягує його ввагу, захоплює всї думки, запановує цїлою істотою дитини. У вікно те дивить ся чорна, таємнича темрява, повна фантастичних істот, усяких див, повна страхіття... І все це тиснеть ся до вікна, зазира в хату, ось-ось пролїзе крізь дїрку в розбитій шибцї або з лоскотом відчинить вікно, кинеть ся до нього, наповняючи хату диким реготом...

Аж ось і ліжко. Хлопця роздягнено, він кутаєть ся в ковдру. Нянька поправля ще щось і гасить сьвітло.

— Марино, посидь біля мене... я бою ся...

— Ото вигадали! Спіть, мінї нїколи сидїти біля вас...

В хатї стає темно і тихо. Хлопець широко розплющеними очима вдивляєть ся в темряву, напружує слухи, боячись пропустити який зрадливий згук. Тихо. Так тихо, що навіть калатанне серця видаєть ся глухим стукотом молота по чомусь мягкому. Ураз... трісь!... Що це? Увага хлопця збільшуєть ся

до можливих границь... Уся кров збігаєть ся йому до серця, серце почина бити на ґвалт.. О, знов щось зашелестїло, зашкрябало... То — Хо. Ось у чорній, як чорнило пітьмі виразно білїє борода його... ось простягаєть ся довга, костиста рука... наближаєть ся до плечий, розгорта над ними свої сухі пальцї... Обгорнений невимовним жахом, утикає хлопець голову під подушку, скорчуєть ся під ковдрою, інстиктово намагаючись статись маленьким, маленьким, яко мога меньшим... щоб „страх“ не міг помітити його... Він затамовує навіть віддих, боячись подати знак життя, боячись зрадити свою присутність у хатї...

А тим часом чує він, що біля ліжка стоїть Хо й простяга над ним свої довгі, мов залїзні тройчаки, руки й черкаєть ся сухими гострими пальцями його плечий...

Холодний піт від голови до пят облива дитину, божевільний жах побільшує зїницї, відбира голос, деревинить тїло... І довго так лежить бідне хлопятко, нерухоме, тремтяче від жаху, мокре від поту, аж трівожний сон, прилинувши, заспокоює нарештї змордовану офіру полохливости...

— Хе-хе-хе! — сьмієть ся Хо під вікном, де лежить хлопець. — Хе-хе-хе! І жаль бере, і від сьміху не можна здержатись! Сьмішно, коли причиною страху була лиш розпалена уява, а жаль... бо хто раз спізнаєть ся з почуттєм страху, не хутко зможе відкараскати ся від нього... Зросте дитина, змужнїє, і багато сил, вартих кращої долї, змарнує на боротьбу зі страхом, та ще добре, як переможе!... Шкода сил, шкода часу... А хто винен? Гай-гай! — хита головою Хо, загортаючись довгою бородою та подаючись у дальшу путь.

III.

Наближаєть ся південь, червцевий південь, повний спеки й сьвіту. Сьвіт филями лєть ся з неба, сповняє повітрє, несито пожира тїни на землї, заганя їх під дерева, кущі, у гущину. На що вже бувають таємничі холодки, а й туди хоч тоненькою цївкою протиснеть ся він і сьмієть ся, радий, що знайшов і там свого ворога — темряву... Тільки в тоту альтанку, що́ під старезним волоським горіхом в садку, не пуска його дикий виноград, звившись тїсно й щільно в одну зелену стїну. Вже що не робить сьвіт — і зайчиком плигає

біля альтанки, пробившись крізь листє горіха́, і золотою сіткою пада на землю, і мигтить, і переливаєть ся, намагаючись присунути ся блище до темного закутка — та ба! Ніяк не може. Став на порозї альтанки, зазирає туди — а ввійти — дзуськи. Однак він помічає, що альтанка не порожня. Там, на зеленій лавці, обкладеній дерниною, сперши голову на руки, сидить білява панночка з смутним обличчєм. Бідна! Скрізь тепер весело, ясно, сьвіт Божий скидаєть ся на рай, — а вона сумує. Потїшити-б її, попестити, та ніяк увійти, бо та темрява розперла ся в альтанцї, мов паня яка — і не пускає. На щастє панночка нервовим рухом зриває листок виноградний, зробивши тим маленьку шпарку в зеленій стїнї. Зрадїлий пусту́н скаче промінєм у шпарку й трапля просто на стіл, наткнувшись на якийсь папір. Що воно за диво, папір отой? Він почина придивляти ся до його й читає з боку: „інспектор шкіл народних“. Пустун трохи звомпив, перечитавши титул такої важної особи, бо почуваєть ся до деяких провин школярських, але незабаром осьмілюєть ся й пробіга зміст паперу. В папері стоїть, що панна Ярина Дольська наставляєть ся на вчительку в село С. Учителька! Адже й вчителька має право картати! І промінь кидає на дївчину винуватий, благаючий погляд. Однак обличчє дївчини, бліде й делїкатне, з виразом смутку та внутрішньої боротьби, не має в собі нїчого грізного, що заспокоює й осьмілює пустуна на стільки, що він почина гратись з грубою золотою косою дївчини, цїлувати її повні уста, брови, зазирати в великі сиві очи. А панні Яринї не до пестощів. Вона відсуваєть ся від докучливого проміння й схиляєть ся над папером, читаючи його може в сотий раз. Так, цей папірець дорого коштував її! Щоб здобути його, вона мусїла насамперед счинити боротьбу з собою, зі своїми звичками, поглядами, традициями; мусїла посваритись з батьком, якого так кохає, довести до сліз та нарікання матїр. Але це була тільки прелюдия, і поки тягла ся вона — дївчина почувала в собі силу бороти ся й перемогти. Тепер же, з папірцем цим, мусить почати ся акция, так нетерпляче очікувана акция... і дивна річ! Панна Ярина в цю рішучу й важну хвилину почуває, що сили її меншають, слабнуть, що вона вже не здатна до боротьби. Нї, вже в неї стало енергії тільки на прелюдию.

Панна Ярина складає руки на столі й безсило опускає на них свою русяву голівку.

Колись вона була щасливою дитиною, коханою одиначкою багатого дїдича. Одягнена в оксаміт і шовк, пересьвідчена, що найдрібнїйші забаганки її будуть заспокоєні, оточена роєм услужних бон та служебок, вона весело стрібала по великих кімнатах палацу, по тїнистих алєях батьківського парку. Незабутня пора!

Одно тільки дратувало Яринку, робило їй навіть прикрість — це заборона бавити ся з селянськими дївчатами та хлопцями... Фі! „Хлопські дїти“! — які в них манєри, яка груба мова, яка моральність! Адже то „бидло“, а не люди! — чула вона навкруги. Однак мала Яринка, під упливом оточення, мало-по-малу оговтала ся з такими поглядами, ба й сама стала в такі відносини до „бидла“, у яких були батько та мати. Вона небавом зрозуміла, що мужиків сотворено лиш на те, аби орати батькови ниву, служити за фірманів, кухарів, робітників. Навіть більше. Вона сердечнїйше відносила ся до справжнього „бидла“, нїж до тої „нищої раси“. Коли для забави панночки приводили перед ґанок мале телятко або візник приносив щенят, Яринка обіймала їх, цїлувала, пестила, знаходила „чудовими“, тодї як на дївчину, дочку наймички, не звертала вже найменшої уваги, наче то була не людина, а кілок, забитий на свому місци. Словом — Яринка стала панночкою, як і її приятельки, сусїдки з других сел.

Минали роки, збільшуючи той мур, що стояв межи двором а селом. З одного боку були пани, з другого — „бидло“. Виросла Яринка на панну Ярину й мусїла позбутись думки, що все, що її оточує, належить до батька або може бути куплене батьком за гроші. Ярина знала вже, що батьки її бідніють і хоч не показують цього перед людьми, навіть триб життя не змінюють, але почуваєть ся вже потреба негайної лїквідації інтересів для забезпеки, хоч неласого шматка хлїба.

Тим часом дозвілле (а цього добра в панни Ярини було чимало) вкупі з допитливим розумом напрямили дївчину на книжки. Пожираючи без ладу сотнї томів — Ярина вміла однак зібрати в головцї проміння мисли, розкидані там, відгукнути ся серцем на чесні й високі поривання. Природня щирість стала тут у пригоді. Правда, кожна нова думка, що не згоджувала ся з її дотеперішнїм сьвітоглядом, викликала

цілу бурю в молодій, незміцнілій ще душі, але мур, що відділяв її від села, валив ся й відкривав не „бидло“, а справжніх людий, з людськими інтересами, болями й радощами. Ярину зацікавило це невідоме їй „мужицьке царство“. Вона почала придивляти ся до нього на скільки це було в її змозі, — і налякалась темноти й убожества, що панували там. Боже! побіч живуть люди, брати її, і нидіють в темряві та злиднях, коли вона збиткуєть ся працею рук їх?! Чи-ж після цього можна назвати себе людиною? Чи-ж після цього можна добачати в собі образ Божий?... Ні, годі! Розбити пута, що від віку сковують білі, неробучі руки, скинути полуду з очий і чесно та сьміливо звернути скривдженим те, що до їх належить. Доволі бути лялькою, коли людина — то людина, і довести це треба ділом, а не словом.

Дівчина запалила ся до праці, до діяльности, поклала присьвятити життє своє для тих, що досі працювали на неї. Так справедливість каже. Вона буде вчителькою, вона понесе сьвіт у темряву, потіху — смуткови, поміч — убожеству. А що в дома чекає на неї буря, так що-ж, хіба вона не винесла вже бурі сама в собі, коли нові думки, нові почування стріли ся з її первістним сьвітоглядом?

Дома справді счинила ся колотнеча. На Яринині пляни старі спершу дивили ся, як на дивоглядні забаганки пещеної дитини, але побачивши, що не жарти — звомпили. Сльози, благання, спазми, проклони — похитнули завзяттє дівчини. Але вона перемогла себе й поставила таки на своєму. Замовкли батьки, затаївши смуток у серці, однак не тратили надії, що час або який випадок звернуть їм дитину, притулять її знов до чулого, батьківського лона. І випадок, на який рахували старі, лучив ся, погіршуючи й без того важку ситуацию. До Ярини посватав ся багатий сусід-дідич. Ярина спершу й слухати не хотіла про шлюб, далі-ж, скоряючись перед батьковою волею та благаннями закоханого сусіда випросила собі три днї, щоб розважити все та поміркувати, поки дасть рішучу відповідь. І власне другого дня після цього прийшов від інспектора довго очікуваний папір, прийшов — і замість заспокоїти — збурив, сколотив її спокій, зі дна душі підняв сумнїви, підтяв віру. І ось тепер сидить Ярина над тим папером, безсило опустивши на руки русяву голівку...

Вона не рада тому паперови. Так, не рада... Ще недавно, ще позавчора, як Бога з неба, виглядала його, а нині — не рада... Річ певна, що вона не зречеть ся своїх замірів... Вона ламле все — а йде туди, де їй слїд бути... І не те, щоб вона не рада була... а так, не налагодила ся до нового життя, не звикла ся ще з думкою, що завтра покине батьківську стріху... По-ки-пе бать-ків-ську стрі-ху... Брр!... Ну, і чого тремтїти? Ой, ті нерви... Треба себе взяти в руки, бо нерви непотрібні для тих, що йдуть на боротьбу. Адже скільки дївчат пішло вже по тій стежцї, що́ стелить ся перед нею... Правда, більшости дївчат тих лекше було почати нове життє, ніж їй, бо більшість їх вийшла з родин убогих, з таких, де кожне, ще з молоком матери, всисає потребу працї для шматка хлїба. Там усї працюють, усї заробляють... Там нема традицій, які-б багном закаляли все, що вирива́єть ся з зачарованого кола еґоїзму та кастових інтересів.

— Зачароване коло... Ох, те зачароване коло!... — шепотять блїді уста дївчини. — Чи стане-ж у мене сили, чи стане відваги розірвати його, вийти в сьвіт широкий на боротьбу з тим, що воно замика́є? Добре, я розірву його, я вийду звідти. Але чи перетріваю, проклята родиною, осьміяна подругами, одна серед невідомого мінї широкого сьвіту?... Де ті сили в мене для боротьби? Де той гарт, що́ міг би служити порукою перемоги? Я — теплична рослинка... вибуяла в штучному теплї, у душній атмосфері теплицї... Перша буря зламає мене, вирве з коріннєм... І замість бажаної користи — живим докором стануть перед мене закрівявлені серця родини й моє власне розбите, знївечене життє... Боже! Що це зі мною? Звідки легкодухість така? Що варте життє моє перед необмеженим морем людського страждання?... Нї, годї... Піти туди, куди серце кличе й обовязок... З силою, яку я почуваю в собі, з силою любови — можна багато зробити... Тільки не лякатись, тільки не тратити надії і... все буде добре... Що тут довго думати? Адже давно вже рішила я почати нове життє. І почну, і кінець на ньому, і нїчого мислити, і нї над чим міркувати... Кораблї спалено... І чого я тремчу вся? Чого?... Дурю себе відвагою, коли чую, що сили мої слабнуть, що я легкодуха, нїкчемна істота?...

Ярина повним розпуки рухом заламує руки й відкидає

назад, на зелену стіну винограду, свою біляву голівку з обличчєм, покритим тінями муки та внутрішньої боротьби.

А в тремтячих тінях горіха стоїть Хо й зазира в темну альтанку, і хита старою головою, і віє холодом з бороди.

— Гай-гай! — шепотять його старечі уста. — Стільки сили молодої мати, мати життє цїле перед собою — і не зважити ся стати до боротьби з дїдом, з порохном, що́ не нині — то завтра розсиплеть ся!.. Хе-хе!... Та глянь бо, подивись!... Подивись, що на мінї немає тої манти традицій, у яку ти загорнула мене... Де там! Не хоче... Не зважить ся й очий звести на дїда... Гай-гай!...

— Ну й доля!... — мимрить далї Хо тоном роздратовання; — кожне уявляє собі мене, як хоче. Для одного я з торбою на дїтий, з різкою в руках, другий убирає мене в шати традицій, поговору, забобонів, третїй тремтить переді мною, як осика на вітрі, четвертий... а все зле та немудре! Коли-ж скінчить ся мука моя, коли-ж спочну вже, коли вже поховає мене сьміливість людська?... Ну й доля, ну й люди! Аж мене зліть розбира... бубонить старий собі в бороду, що мягкими сивими хвилями зливаєть ся з легеньким паром, визсанним сонцем з вохкої, теплої землї.

— Чекай же, — каже він далї, — хоч помщусь на тобі, полохлива істото, хоч полякаю тебе... Ти хочеш стати до боротьби з потужним ворогом — з убожеством та з темнотою? Добре. А чи маєш ти сили до тої боротьби — ти, слабосила жінко? А глянь-но, панно, у своє життє минуле, що ти звідти винесла? А ну подивись!...

Ах, те життє... Безжурне, у достатках, у роскошах — воно тільки розпестило її, ослабило волю... звідтіль винесла вона саму незарадність, непрактичність.. Нї, те життє нїчого більш не дало, не в ньому шукати джерела сили...

— І з такими засобами ти гадаєш бороти ся, — шепотить Хо. — А чи відаєш ти, нерозумна дївчино, що від тебе відкаснеть ся родина, скоро ти підеш на перекір їй, що всї, з ким ти жила досї, закаляють тебе болотом, яко зрадницю їх кастових традицій? І до кого ти звернеш ся, коли, зламана боротьбою, запрагнеш потїхи, спокою? Хто підтримає тебе, розбиту, зневірену?

Правда... правда... Нїхто. Одна... Нема рідної душі, щоб щирим словом, співчуттєм загоїла рани сердечні, заспокоїла,

підтримала... Відрізана, як скибка від хліба, самотня, як хрест на роздорожжі... Пустка навкруги, холод...

— А чи відаєш ти, — піддає Хо, — що то недостатки, убожество? Ти, що́ зросла в роскошах, що́ не робила на шматок хліба? Не страшно тобі змарніти в нерівній боротьбі, дочасу скласти в домовину молоде життє?...

Боже! Усе проти неї: і люди, і становище жінки, і убожество... Усе наче змовило ся, щоб кинути її в огонь, обсмалити їй крила, коли вона рветь ся лиш до сьвітла. І Ярина бачить вже свої білі, випещені руки — худими, чорними від праці, бачить красу свою змарнілу, зівялу, чує в грудях хоре, розбите серце, а за плечима смерть... Смерть... не нажившись, не зазнавши щастя, не зробивши дїла... Брр!...

— Ех, залишити-б краще всї ці мрії, — спокушає Хо,— та взяти від життя все, що воно може дати для особистого щастя, скористати ся з молодощів, бо, як кажуть: „не вернеть ся весна“... А що там хтось стогне, хтось пропадає — заплющити очи, затулити вуха, як робить більшість — і моя хата з краю...

Боже, яка мука стояти оттак на роздорожжі й не знати, кудою йти!... Що робити, що чинити?... Боже!... Ярина з розпукою заламує руки і впадає в тяжку задуму.

Враз її будять дзвінкі голоси. То дївчата-робітниці йдуть садком на полудне.

— Чули, дївчата, наша панна віддаєть ся. Там такий гарний панич сватає, хоч води напий ся: „Чорнявий, чорнявий, а очима так і грає... Я бачила, як приїздив, оце вже буде день зо три...

— Але віддаєть ся? Забожись, Одарко!

— Присяй Богу! А вона, чуєте, не хоче за нього...

— Слухайте, бояри, як князь бреше. А ти-ж звідки знаєш? Може той панич до тебе грав очима, от-от невидко, як старостів пришле

— Падку мій, смутку мій! А я-б що з таким чоловіком подїяла, що робити не годен?

— Оце сказала! Адже Одарка швидко свого мати ме, такого, що як говорить, то й носом грає, не тільки очима.

— А то-ж! Е, не журіть ся, дївчата, кожна з вас діждеть ся! Буде пробій-голова, а масти голови не буде, ні!...

— Ха-ха-ха! Ну й вигадала, Турок ти немирований!...

ЛЬВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
Ж И 98840

Серед реготу та жартів проминула весела громадка дівчат альтанку, де сиділа Ярина, сполохана голосами, з думками, що попливли вже в другий бік.

Її сватають. Так. Перед нею відкриваєть ся особисте щастє, родинні втїхи, достаток, життє безжурне. Правда, вона не закохана, але їй подобаєть ся чорнявий сусїд, вона нїчого-б не мала проти його замірів, як би не почуттє иньших обовязків, не иньший шлях, що́ стелить ся перед нею. Але вона стоїть над тим шляхом і мучить ся сумнївами й шукає виходу... Вихід єсть .. Одно слово — і доля її з'єднаєть ся на віки з долею другої істоти, що́ кохає Ярину без памяти... Вийти заміж? Хто це сказав? Нї, пріч усякі спокуси, усякі викрути — вона йде за своєю ідеєю!...

У ту-ж саму хвилину в дверях альтанки мигнула тїнь, і чорнявий хлопець, здіймаючи бриля, питає приємним барітоном:

— Чи вільно сполохати задуму вашу, панї?

Ярина жахаєть ся, блїдне, щоб зараз залляти ся кармазином.

То він приходить по останнє слово.

Вона не встигла опамятатись, як він трима вже її за руку й тихо промовляє тремтячим голосом:

— Панї! Я не маю ще права виявити вам, як я мучив ся, чекаючи на слово, що виробить серце ваше в відповідь на мої почуття й заміри. Я ще й досї в непевности тремчу за долю свою... і ще раз важу ся благати вас, панно Ярина: не відиймайте від мене руки вашої, хай вона буде завдатком нашого будуччого щастя...

Ярина сидить блїда, непорушна, з слїдами переляку та боротьби на обличчю, але не відиймає руки від щасливого хлопця.

Хо не має тут більш роботи. Похитуючи сивою головою та покректуючи, чвалає старий далї, шукаючи, де-б спочити натомленною душею, натруженним тїлом.

IV.

Макар Іванович Лїтко встав мабуть з ліжка лївою ногою, бо так йому сьогодня не по собі щось, усе його дратує, усе турбує. У ночі, правда, змучив його поганий сон. Ото снилось йому, що в його був трус, що при трусї тому знай-

дено кільки примірників тоненького збірника творів українського поета-самоврядка Рябоклячки, збірника, пущеного nota bene цензурою, але виданого його коштом — і то в великій таємниці, треба додати. Непрохані гості грізно випитували Макара Івановича, звідки він взяв такі страшні брошури та яку ціль має тримати їх, а Макар Іванович наляканий, зрошений циганським потом, брехав, що купив їх тільки задля їх дешевини, маючи потребу в папері для обгортання снідання своїм дітям-школярам, що він не знає, про що пишеть ся в книжках тих, бо не вміє навіть читати по вкраїнському та що взагалі нїчого спільного з так званими „Малоросами“ не має й не хоче мати... Йому однак не понято віри, потягнено його з дому, страхано вязницею, карами, засланнєм... Макар Іванович виправляв ся, прохав, мало не плакав, врешті почав пручати ся... і прокинув ся. Прокинув ся й сплюнув. А де-ж! Приснить ся-ж таке, змордує, нагадує дріжаками... Тут і так тремтиш весь день, спокою не знаєш, а тут ще сни морочать... Тьфу!... А все через вечерок той вчорайший у „молодих“ Українців... От як не хотїлось йому йти туди, а треба було... Прохано старших; якось нїяково не піти. Ну-ж і наслухав ся він там! Це... це просто божевільні люди, ті „молоді“. Це... кандидати на шибеницю, на кращий кінець! Давай їм зараз все: і сьвідому вкраїнську інтелїґенцию, і народню осьвіту з добробитом, і рідню культуру, і героїв, і патриотів, і грушки на вербі, і зірку з неба!.. Нї, він не міг далї слухати, не міг пробувати далї в товариствї шалених, щó самохіть ідуть під ніж... Він просто втїк з вечерниць, затуливши вуха, озираючись, чи хто не помітив його навіть близько хати, де було зібраннє.

Адже й він Українець, і він патриот... це доведено нераз і не двічи. Хто, як не він, ще за часів студенцтва, вісїм місяцїв висидів у вязниці?... Правда, не в українстві шукати всїх причин того вязення, але якось приємно тепер, коли вже лихо давно минуло, залїчити тих вісїм місяцїв на карб патриотичного страждання...

Далї, хто, як не він, підтримує молоді таланти, так потрібні... „Малоросії“? Адже він не пожалував 100 карбованцїв на виданнє творів самоврядка Рябоклячки, а позаяк творів тих нїхто не купував, на власні гроши набув сотню примірників, щоб послати на село, до своїх, і таким робом

довести, що вірний демократичній засаді, не розриває звязків з народом, памятає про його духові потреби... Адже всі знають, що вже десять літ збираєть ся він написати наукову розправу на вкраїнській мові, хоч та мова страх яка бідна, яка нездатна до наукових праць... Він згоджуєть ся, що не знає мови... так якось не було часу вивчитись... і через те мусить балакати по московському, здобуваючись инколи на макаронічні фрази. Але теж відомо всім, що він все збираєть ся простудювати трохи вкраїнську мову... А на роковинах, на вечерницях, — хто так патріотично (без жартів!) пє горілку, так щиро заведе пісні, вдарить тропака?... А скільки страху набрати ся, скільки натремтіти ся, скільки обережности треба, щоб не зрадити ся перед ворогами. І це ще не патріотизм? Мало на цьому ще? А вони патріотів шукають!...

Макар Іванович здвиг плечима й почав ходити по покою взад та вперед. Очевидячки думки ці не заспокоїли його. Щось ще турбувало його, залазило до серця, зазирало під шкуру комашнею. Макар Іванович був неспокійний. А ну-ж, борони Боже, хто спостеріг, як він увіходив або виходив з зібрання „молодих“? А що тоді буде? Погана справа. Лихий понїс його туди, до тих божевільців. Чи не краще то було піти на „вінт“ до сусїда? Ат!! А тут ще сон такий, наче віщує щось. Погано. Е, що там врешті сон! Дурниця. Воно якось не пристало навіть людині з вищою осьвітою, з поважним становищем значного урядовця вірити в сни, як вірить у них темна, неосьвічена баба на селї... А про те на серцї наче миши шкрябають.

Макар Іванович зупинив ся перед дзеркалом, звідки визирнуло до його чепурне, але помяте вже обличчє з шпаковатою бородою з довгим українським носом, хитрими сивими очима та виплеканним волоссєм, що мов кримським смушком вкривали йому голову. Кокетним, навиклим рухом поправив він бороду й волоссє, осьміхаючись до думки, що не понизив ся ще курс його в жінок. Але це не помогло. Сон та вчорайший вечір не йшли йому з голови, дратували нерви. Він усе сподївавсь чогось лихого.

Ураз — дзвінок.

Макар Іванович так і жахнув ся, так і затремтів увесь. Неспокійним поглядом окинувши покій, немов бажаючи запев-

нитись, чи там нема чого небезпечного, він сам побіг відчиняти двері.

— О-ох! — з пільгою зітхнув Макар Іванович, вертаючись до покою з пачкою кореспонденцій. — Листонош!

Нервовим рухом відкинув він на бік „*Свѣтъ*“, „*Кіевскую Старину*“, „*Зорю*“ й узяв ся за листи.

Відкритка. Від кого-б це? А-а, від брата-бурсака.

Прочитавши заледві кілька слів, Макар Іванович почервонів, підплигнув на місци й в найвищому обуренню кинув відкритку на стіл.

— Це... це... це чорт зна що таке!... — скрикнув він.— Це просто нїкчемність... Писати до мене по вкраїнському на відкритці... компромітувати мене!... Відкритку кожне може перечитати, кожне може побачити... Я не дозволю так компромітувати себе... Я-ж йому перечитаю „патер-ностер“.

Макар Іванович бігав по хаті в сильному роз'ятренню, наче з відкритки тої зняв ся рій віс та покусав його. Врешті, трохи заспокоївшись, він узяв картку в руки, щоб дочитати.

— Ну, що-ж там особливого. „Я здоров, коханий брате... як твоє здоровє?... на сьвятки може приїду...“ От і все... Ну, взяв би, і написав би по „росийському“... А то... — Макар Іванович здвиг плечима і сердито подер відкритку на дрібненькі шматочки.

Другий лист, вже у ковертї, викликав тільки усьмішку на уста Макара Івановича. Одна вельми поважана особа, звертаючись до його патриотизму, прохала поратувати молодого вкраїнського письменника, якому тепер дуже скрутно; особа та зіставалась в надії, що Макар Іванович дасть протеже́ її місце в своїй канцелярії, бо ще педавно натякав, що потребує помічника. Макар Іванович осьміхнув ся. Нема дурнів! На цей гачок його не зловиш! Він буде приймати в канцелярию „молодих“? На віщо? Щоб скомпромітувати ся, щоб мати неспокій, а то — хто зна? — може й великий клопіт? Хіба він не знає тих шибай-голів, купаних в окропї!

— Нї, красненько дякую, — розводить він руками з уклоном, наче перед ним сидить та особа, що писала лист.— Звертаєте ся до патриотизму? Згода. Даю пять... ну, десять карбованців до складки на запомогу голодному, але встромити палець межи двери... уклінно дякую... Може хто другий з'охотить ся...

Осьміхаючись, Макар Іванович зараз же написав солодку відповідь, виставляючи прикрість, яку зробила йому неможливість дати місце певній особі через брак ваканції й запевняючи заразом, що почуваєть ся до обовязку зробити все можливе для вкраїнського письменника.

Задоволений зі свого дипльоматичного маневру, Макар Іванович заклеюьав лист, коли з другої хати як бомба влетів його чотирилїтний синок.

— Папа! папа! — загаласував він. — Мама сказала, чтобы ты послалъ по водку!...

— За водкой... за водкой, а не по водку!... Сколько ужъ разъ я замѣчалъ тебѣ, мужиченокъ ты этакой?!...

І роздратований вкраїнський патриот, забуваючи на хвилинку на свій патриотизм, вибіг до другого покою, гукаючи на жінку:

— Маша! прошу тебе звернути увагу вчительки нашої на те, як балакають наші дїти! Адже вони страшенно калїчать „росийську“ мову! Це Бог зна що таке... це нї на що не схоже!...

Макар Іванович хвилюєть ся, бігає по хатї.

Усе наче змовилось сьогодня, щоб дратувати його: і листи, і дїти, і згадки вчорайших вечерниць... Ай, ті вечерниці!... недурно кажуть, що як має скласти ся лихо, то Бог і розум відбере. Треба-ж було зробити таку капітальну дурницю — піти на ті вечерниці... Бути не може, щоб не пронюхано, хто там був, про що балакано... і тодї... прощай, Макаре Івановичу!... Попрощай ся з посадою, з родиною і в двадцять чотири години... Ото вклепав ся, ото вскочив!...

Буйна фантазия тручає бідного Макара Івановича по похилости в якусь чорну безодню, звідки нема стежки на верх. Страх обгортає його такий, якого він не пригадує в дитинстві навіть. Напевне сором переміг би той страх, коли-б наш патриот міг збоку глянути на свою громадську відвагу, чи то пак на брак на неї. Але де там йому до сорому, коли шкура в небезпечности! Шку-ра, розумієте ви? шку-ра!!

Макар Іванович так завзято бігає по хатї, і так кривить ся, аж дїд Хо, що́ вже давненько крізь вікно придивляєть ся до цїєї сцени, не може вдержатись від сьміху. Старий знає, що небезпечність не скаламутить льояльного життя добродія Літка й весело хіхікає.

— Хе-хе! От ще перелякана людина! Хе-хе! Мінї-б нїчого й стояти тут, так втїшно дивитись, коли доросла людина, громадянин, мов заяць той полохаєть ся аби чого. Почекаю ще часинку, забавлю ся, бо нїчого нема втїшнїйшого, як такий страхополох — „філ“.

О, знов дзвінок!...

Макар Іванович аж кинув ся, так той дзвінок прикро вдарив його по напружених нервах. Яке там лихо дзвонить тай дзвонить? Марійко, Варко! Не чуєте, що там хтось дзвонить? Швидче відчинити!... Макар Іванович, бажаючи дізнатись, хто прийшов, крізь відхилені двері зазирнув у передпокій... зазирнув і охолов. Ой, леле! Офіцер... з білими шлїфами... Макарови Івановичу аж в очех потемнїло, аж в пятах похололо... От й справдило ся його передчуттє. От і нещастє!... Блїдний, перелякний Макар Іванович підбіг до столу, скинув на його очима, ухопив „*Зорю*“ і не вважаючи на протестуюче „Д. Ц.“, укинув її під стіл, у кошик. Запевнившись, що в хатї нема більш нїчого „небезпечного“, він скупчив усю силу волї, щоб дати обличчю своему спокійний вираз.

І саме був час. У хату вступив гість... військовий лїкар, знайомий Макара Івановича.

Х-у-у! Як же він налякав його!

Макар Іванович ледве перевів дух. Тремтячий, блїдий, він привитав ся до доктора, попрохав його сісти.

„І чого він ходить до мене, отой ворохобник? промайнула думка в голові Макара Івановича. Атже я вже раз не пізнав його на вулиці.“

— Почну, коли дозволите, просто з дїла, яке привело мене до вас, — почав гість, сїдаючи на дзиґлику проти господаря. — Учора ви так хутко покинули наш гурт, що...

— Голова мене розболїла так, що повірите, ледве до ліжка доплентав ся, — скривив ся Макар Іванович.

— Ото-ж і ми так доміркували ся, що ви либонь, занедужали... Як вам відомо, — вів далї доктор, — позавтра в містї Луцькому має відбути ся гучний похорон нашого славного письменника, що́ сими днями помер. Шануючи заслуги його на полї вкраїнського письменства, а також виходячи з засади, що нам потрібні тепер межи иньшим і маніфестації, які-б сьвідчили про істнуваннє наше, перед ширшою публичностю показували, що ми живемо, ухвалила громада наша

приняти уділ в тому похороні депутацією й вінком на могилу покійного. Вінок вже замовлено і гроші на нього помалу збирає ся, але...

„Чого це він хоче від мене? чи не гроший, часом?“ міркував собі Макар Іванович і перехопив, виймаючи калитку:

— Прошу не забувати, що й з мене належить ся частка на вінок...

— Спасибі, — обізвав ся доктор, ховаючи жовтий папірець. — Властиво тут річ не в грошех, а в депутації, — казав він далі. — Ми ухвалили вибрати трьох: двох молодших і одного старшого. Громада наша, чолом даючи перед вашим патріотизмом і заслугами, припоручила мині прохати вас поїхати депутатом на похорон і завезти вінок, що я й чиню тепер з приємностію.

Макар Іванович зразу налякав ся.

Може це небезпечно? Але такі почесні запросини приємно полоскотали його пихý. Так! Не помилила ся громада, називаючи його патріотом... Він так любить Україну й той добрий український люд! Бідна, бідна Вкраїна, чого-б він не зробив для неї!...

Макар Іванович цілком розкис. Він дякував за честь, запевняв в свому патріотизмі, розводив ся над браком інтеліґенції вкраїнської й урешті обіцяв, умовившись що до своєї ролі з громадянами, виїхати завтра в місто Луцьке раніщим потягом.

— А хто їде з молодих? — зупинив він виходячого доктора.

— Семен Пилипчук з Андрієм Гавриленком.

„Погана кумпанія“, подумав Макар Іванович, кривлячи ся.

Доктор попрощав ся й вийшов, обіцявши за дві години прислати вінок, а Макар Іванович лишив ся у хаті.

Ба не сам, бо й Хо втис ся за доктором і причаїв ся в куточку, звідки вигіднійше стежити за кожним рухом тіла й духу Макара Івановича.

Макар Іванович пройшов ся по хаті, затираючи руки. Він радий. Він завжди був певним, що заслуги його, яко патріота, не загинуть марне. Золото — скрізь золото. Він навіть не дивуєть ся, що споміж чималої лічби громадян вибрано його депутатом на похорон. На честь таку він має право...

Тільки... навіщо ті двоє молодших? Вони якісь... непевні... Адже можна-б було запрохати когось зі старшини — правда, не таких славних патріотів, як Макар Іванович, бо не всї-ж зазнали вязниці, видавали твори Рябоклячки, збирали ся писати наукову розвідку — але все-ж людий певних, поважних, з становищем... А то... Семен Пилипчук... Андрій Гавриленко... Чекайте! Якій це Андрій Гавриленко? Чи не той, часом, що́ недавно був під доглядом? Як же це він, Макар Іванович, урядовець, людина офіційно льояльна прилюдне виступить з ним у такій справі, що вже сама з себе трохи... як би це сказати?... ну, трохи небезпечна! Нї, це Бог зна що таке! Це... це... просто неможливе! Тепер такий час, такі умови, що, як плюнути — підпасти під категорію Вкраїнофілїв, сепаратистів, полїтично небезпечних et caet. А на що це? Тай межи нами кажучи, до чого нам тепер ті маніфестації, до чого такий бучний похорон, з вінками, з промовами, з комедіями? Умерла людина — поховати їй тихенько, зійтись потому в гурточок, згадати небіжчика, помянути сльозою [пяною, шепнув внутрішній голос Макарови Івановичу, але він не звернув на це уваги], посумувати, що бідній Україні нашій щербата доля забирає кращих синів — і розійти ся тихенько по хатах, не тремтячи за власну шкуру...

Макар Іванович задумав ся. Непотрібно, цїлком непотрібно поквапив ся він з обіцянкою їхати на той похорон. Що то в нього — дві голові на плечех, щоб отак ризикувати, або слава захистить його від всевидючого ока? Краще-б було відмовитись, краще-б не їхати. І як можна бути таким необережним?! Цїлий вік мати на метї обережність і так вклепати ся? Ат!

— Що мінї чинити, що робити? Адже я згодив ся, обіцяв! — бігає по хатї збурений Макар Іванович. — Тепер якось нїяково назад лїзти... А їхати не можу... і не поїду, нї защо не поїду... Але що мінї зробити, як викрутити ся, Боже!...

Макар Іванович бігає по хатї, як навіжений, а Хо не може далї витримати в свому кутку. Його розбира такий сьміх, що аж кольки під грудьми спирають.

— Ха-ха-ха! — регоче ся старий, узявшись у боки. — Ха-ха-ха! Чи бачив хто кумеднійшу фіґуру? Оце „філ“, так „філ“, чистої, мовляв, води... Ха-ха-ха!...

Біла борода Хо трусить ся від реготу, аж холодний ві-

тер йде від неї, а наш патріот тіпаєть ся, мов у пропасниці, уявляючи буйною фантазиєю всі наслідки своєї необачної обіцянки. Тут і компромітация, і втрата місця, і до́пити, і таке страхіття, що й малим дітам не снить ся.

— Не поїду! — рішає він врешті. — Не поїду!

— Барин! — ускакує служебка. — Там принесено з крамниці такий вінок з срібла, що аж сяє на сонці...

— Дурна! — гримає на неї роздратований Макар Іванович і сідає за стіл.

„Що його зробить? — міркує він. — Напишу хіба, що несподівано заслаб і через те не можу їхати... Доведеть ся день, зо два не виходити на вулицю, посидіти в хаті, та що-ж робити! Усе-ж краще, ніж компромітация...

І Макар Іванович гладенькими фразами [звичайно московськими] виливає на папері жаль, що несподівана слабість змушує його зректись великого обовязку, ба й чести в ролї депутата виявити свій невтішний смуток над сьвіжою могилою вкраїнського письменника, і через те відсилає вінок, у надії, що він дістанеть ся не в гірші руки...

Одно можна додати: Макар Іванович не збрехав; він справді заслаб... від страху.

V.

Хо вступає в здоровезну камяницю, лізе, покректуючи, по ступанці високо, аж „під небо“, і втискаєть ся в маленьку кімнату, в найтемнійший закуток. В кімнаті, як в улію: гучний гомін молодих голосів бренить усіма тонами радости й смутку. То за столом, при сьвітлі лямпи, зібрала ся в гурточок молодіж, щоб нім розійтись ріжними шляхами, в останнє може поділити ся вражіннями пережитого та надіями на будуччину.

Бачить Хо перед собою людий повних сили, енергії, віри, злучених з собою теплими, сливе братерськими відносинами. І не диво: усі вони гріли ся біля одного огнища, кожен брав звідти сьвітло й тепло. Огнище те — любов до країня своєї, до свого народу; сьвітло — то ідея, що́ дала зміст життю, то сьвідомість своїх обовязків; тепло — віра в перевагу добра над злом, правди над кривдою, сьвітла над темрявою...

— Братіки мої! — здіймає річ оден; — розходимось ми ріжними шляхами, розлучаємось... Розлучаємось, на віки злучені одною ідеєю... ідеєю нацийно-культурного відродження країни нашої.. Перед нами життя, перед нами робота... Розійдімось ми парусами сонця, понесімо сьвітло у темні закутки... Розпливімось глибокими річками, зросімо рідну землю, і „як дівочиї вінки зазеленіють наші ниви“... Не лякаймось великости праці, не жахаймось дороги важкої. В ідеї нашій, в нашій праці, в нашій сьміливости — сила наша. Пю за сьміливість!

— За сьміливість! — лунають голоси, вторуючи брязкоту чарок.

— Хе-хе-хе! за сьміливість... — глузливо шепотить Хо. — Розійдемось парусами... розіллємось річками... Хе-хе-хе! Ой, як устануть тумани, як закутають паруси ті, як потиснуть морози та скують річки — побачимо, куди дінеть ся сьміливість ваша!... Хе-хе!... А про дїда Хо й забули? Не памятаєте, яку чудодійну силу має борода його? Ге? А цього не хочете?... — І Хо трясе бородою, сповняючи хату холодним вітром.

Але молодіж з усьмішкою слуха старого. Лякай, дїду!

— Нам скажуть, що думки наші не нові, — обзиваєть ся другий; — і ранійш не одне чисте серце загрівало ся такими-ж ідеями... Та тим то й ба, що тодї тільки ідея набирає вартости, коли поростає тїлом, переводить ся в життє. Перевагу нашу я добачаю найголовнійше в тому, що ми поставили собі завданнєм перевести наші ідеї в життє і певні, що зробимо все, що в нашій силї й змозї... Будьмо перед усїм скрізь Українцями — чи то в своїй хатї, чи в чужій, чи то в свому краї, чи на чужинї. Хай мова наша не буде мовою, якою звертаєть ся лиш до челяди... Хай вона бренить і розгортаєть ся в родинї нашій, у наших зносинах товариських, громадських, у літературі — скрізь, де нам не заціплено... Не попускаймо собі навіть в дрібничках. Несімо прапор справи нашої в дужих руках, а будьмо консеквентними, не віддїляймо слова від дїла... Не жахаймось, що дїло те таке велике, таке важке... Робім, що можемо: на яку-б дорогу не ступили ми — йдім сьміливо, памятаючи, що всї дороги провадять до Риму... А поки що, нам треба працї, працї і працї... Я, як ви знаєте вже, маючи шматочок власного ґрунту, іду на село господа-

рювати... Придивляючись блище до життя села, я пересьвідчив ся, що навіть одна інтеліґентна людина може багато там зробити, скоро потрафить забезпечити собі поважанне та вплив. Аби охота, а знайдеть ся змога приложити руки й до осьвіти, і до поліпшення економічного та морального стану нашого люду.

— А сила ворожа? А кроти, що́ стануть підривати будинок твій? А шинкар? А жмикрути всякі? — аж підскакує на місци Хо, трясучи бородою. — Чи-ж ти гадаєш, що то жарти?

— Знаю, — веде далі будучий хліборób, наче відповідає на запитанне Хо, — що доведеть ся мині рахувати з чималими труднациями, стріти багато перешкод, але те-ж багато й віри в мене у свою ідею, багато сили молодої, багато енерґії вкладу я в свою працю! Пю за працю на пожиток країні нашій, панове!

Випито за працю.

— Приймаючи цей тоаст, — обзиваєть ся третій, — додам кілька слів. Пригадайте собі, панове, байку про селянина, що́, вмираючи, на пучку прутиків показав синам, яку силу має єдність. Ото-ж єдности, яка робила нас з кволих навіть одиниць незламаною силою, — потребуємо й ми... Важка праця, перешкоди, що́ неминуче стануть нам на дорозі, усякі лихі пригоди — здолають зламати хоч які сили, хоч яку енерґію, і горе людині, що́ в таких обставинах почуєть ся самотною, відірваним листком... Ото-ж треба нам цементу, щоб на рівні з ідеєю звязував нас до купи, а таким цементом уважаю я щирі, чисто братерські відносини межи нами, обопільну поміч, пораду... Опріч двох тоастів: за сьміливість і за працю — пю ще й третій: за єдність!

— За єдність! — торкнулись всї чарками.

У маленькій кімнатці чим далі стає гучнійше. В атмосфері повній палких речий, сьміливих поривань, надій, енерґії, повній безкрайої віри в ідею та власні сили, загрітій юнацьким запалом — гарно почуваєть ся молодіж. Байдуже їй, що Хо з усеї сили намагаєть ся налякати її: то бородою має, з вітром холодним дріжаки посилаючи, то відхиляє заслону, показуючи спокуси й небезпечности, що́ мріють на шляху життєвому... Байдуже!... Палка молодіж у живі очи сьміє ся старому, кепкуз його заходів, зве його порохном.

Хо має причину радіти, бо хто-ж то, як не він нарікав на полохливість, що́ трима його на сьвітї, не дає спокійно зложити кісток у домовину? Але Хо не сьогодняшний, він старий, як сьвіт, його не зведеш. Ох, багато бачив він на віку свому! Бачив він і таких, що́, повні молодечої відваги, викликали на герць потуги зла, а як прийшло що до чого — перші-ж пятами накивали. Ставить ся, як лев, а гине, як муха. Бачив Хо таких, ох, бачив і тепер... Не вірить. Просто не вірить, щоб ця палка молодіж, скоро зіткнеть ся зі справжнім життєм, витрівала боротьбу з його чудодійною силою, не підхилила ся їй. Адже й такі Макарі Івановичі мали свої хвилини зваги, а тенер що з ними стало ся? Пожаль ся, Боже!...

— Слова, фрази!... — шепотить Хо; — це аби-хто зможе! А от ділом довести відвагу й то не нерозсудливу відвагу, а таку, щоб довела змогу повсякчасної праці — це я розумію! Не можу, правда, наперед сказати, що ви не здатні на це, але неповіру, поки життє ваше не покаже вашої правди... А тоді... о, тоді страхови Хо лекшо стане, бо блище буде до могили...

Хо слухає, як молодий лїкар розгортає пляни своєї лїкарської та просьвітної дїяльности на селї, де має замір оселитись. Він веде боротьбу з темнотою, з забобонами, з ворогуваннєм селянина до інтелїґента, орґанїзує дешеву медичну поміч... Чує Хо, як сїльський учитель обіцяв хитро-мудро керувати поміж підводними каміннями сучасних порядків, а таки доплисти, куди треба, таки досягти мети своєї... А ось починаючий письменник нахваляєть ся щиро взятись за працю, за поважні студиї, простати свої ідеї та працювати не то в сьвято, але й у будень... І Хо неможе його нїяк злякати анї цензурними умовами, анї фатумом українського письменника писати gratis або за „біг-дасть“...

— А ти, попе, памятай! — чує Хо сливе над вухом. — Ти можеш найбільш зробити!

Але „піп“ тільки осьміхаєть ся, бо дуже добре знає, що не калачі та ковбаси тягнуть його на село.

Хо услужно підсуває йому згадку про консисторію і, трохи засоромившись, мовкне, побачивши зневажливий рух будучого попа.

Довго ще, мов уліж той, гуде маленька кімната „під небом“, довго ще чекає Хо, аж поки братерський поцілунок на прощанне не закінчить цього памятного вечора.

— Не полекшало мінї з того, що глянули мінї сьогодня в вічи, не полекшало... — шепотить Хо, плентаючись за останнім з гостий. — І не полекша, аж пересьвідчу ся, що не порожні згуки лунали там у кімнатцї, що час і життє не зламають відваги вашої... Почекаю ще... почекаю...

* * *

Минає кілька лїт.

Змордований вічною блуканиною, знуджений полохливостю всього живучого та невдячною ролею страха, шкандибає по курній дорозї Хо, підпираючись довгим костуром.

— Скучно на сьвітї, нудно на сьвітї... скрізь повно страхополохів... — мимрить старий у роздратованню, а ти волочись по сьвітах, не бачучи кінця-краю своїй мандрівцї... Ох, важко, важко, спочати-б уже... — зітхає він до спокою.

— А що це манячить у лїворуч? — зацїкавив ся Хо, зпід руки вдивляючись у далечінь, що́ червонїла вся в промінних заходячого сонця. — Село? Не піду туди: остобісїли мінї оселї людські... Е, нї, стрівайте, зайду, бо тут живе той хлїбороб-інтелїґент, що́ то нахваляв ся запровадити на селї нові порядки... Побачимо...

Сонце вже сїдало, коли Хо входив у село. Насамперед, як пристало порядному подорожному подавсь він до коршми. Але що за диво? коршму хтось обгородив, прибив нову табличку над дверима та повиганяв звідти, мабуть, усїх пяниць, бо якось там так дивно тихо, мов у церкві... Хо наближив ся, глянув на табличку й прочитав: „Школа“. Е-ге-ге! Ось воно що! Недавно була корчма, а тепер школа. Де-ж коршма? Хо обійшов село, але коршми не було. Чудасія, та й годї! А що то робить пан дїдич, цїкаво глянути? — подаєть ся Хо до чепурного двора, що́ дивить ся на нього осяяними вікнами. Старий присуваєть ся до вікна, зазира в середину й бачить: у хатї, за столом, сидять гостї: учитель та селяни. Усї вони, вкупі з господарем, щось пишуть, рахують, міркують. У кутку двоє дїтий грають ся, деклямуючи байку Глїбова: „Вовк та ягня“.

— Що вони там рахують? — шепотить Хо, прислухаючись. — Еге! ось що: касу отадну заложили. Бач їх! А це знов що? Гомонять про якусь землю, що громада має купити в сусіднього дідича. Еге, він таки оре переліг свій, той хлібороб! Що-ж далі, що ще нового?... Хо однак мусить відірвати увагу від товариства, бо в хату вступає жінка господаря, звертаючись до дітий чистою, неламаною мовою:

— А йдіть, діточки, грати ся в другу хату, бо ви тут заваджаєте...

За якусь часинку господиня знов увіходить, прохаючи всіх на вечерю. Здивований Хо бачить, як усі посполу сідають за стіл і каже до себе: „А диви! тут наче нема пана й мужика, а самі люди“...

По вечері гості примощують ся, де кому вигіднійше, а господар виймає останнє число „*Зорі*“ і починаєть ся лектура.

Тут вже Хо не витримує. Його обхоплює непереможне бажаннє викликати відважного господаря на останню боротьбу з собою. Хо збирає всю свою потугу: проймаючим холодом віє борода його, чудодійна сила, мов хмари ті, насуває найстрашнійші картини перед очи лектора, а лектор наче не помічає сього. Але врешті, почувши присутність страха, він відриваєть ся від „*Зорі*“, обертаєть ся до Хо і дивить ся йому в вічи довгим, зважливим поглядом...

І враз Хо помічає, що від погляду того діють ся з ним незвичайні речі: з бороди вже не віє проймаючий холод, вона тратить свою чудодійну силу, тіло його меншає, лекшає, немов частина його парою взялась або порохом розсипалась; Хо чує, що на душі в нього стає лекше, відраднійше, що більш таких сьміливих поглядів — і скінчить ся його довічня мандрівка, і складе він на спочинок свої старі, натруджені кістки...

Хо відступаєть ся від вікна, низько схиляє сиву голову і, чолом даючи перед новітним лицарем, шепотить:

— Спасибі...

Зраділий Хо біжить далі. Його кортить побачити всіх, що памятного вечора, в кімнатці „під небом“, об'явили війну страхови, пючи за сьміливість. Чи то всі вони витрівали, як хлібороб той? Чи тож усі, мов подарунком найдорожчим, потішать його сьміливим поглядом? Ей, коли-б то, коли-б то!...

Хо йде далі, не чуючи втоми, не вважаючи на глупу ніч. Ось і небо осьміхнулось перед світанєм ось і сонечко землі вродливій на добридень дало, а Хо чимчикує, поспішаючи до села, де молодий лїкар, вірний своїй ідеї, мав розгорнути свою лїкарську та просьвітну практику. Врешті — село. Хо підійшов до села, і перша хата, яка кинулась йому у вічи — була шпиталь. Ця маленька, чепурненька хатинка серед саду — шпиталь, місце страждання і заразом боротьби з тим стражданнєм. Хо став на порозі, зазирнув у середину. Що там? Чи нема лїкаря? Нї, єсть: він на свому місци, біля хорих. Тільки він не помічає Хо, що всїма силами намагаєть ся звернути на себе його увагу; лїкареви просто нїколи. Тут нового хорого привезено, там операция, а то треба й лїки самому налагодити. Сила роботи! Довго чигає Хо на хвилину, коли лїкар буде вільнїщим Аж ось і дочекав ся. Лїкар іде до дому, обідає, а по обідї замикаєть ся в своїй хатинї, щоб нїхто не перешкаджав йому писати популярний виклад з гігієни для селян, звичайно мовою вкраїнською... Оцю то хвилину й уважає Хо за слушну для свого досьвіду. Він діймає трудівника холодом, він малює перед ним картину недостатків, убожества, бо що дасть сїлська практика? Він показує йому всї засоби темної сили, що́ воює зі сьвітлом та чесною працею. Дарма! Не жахаєть ся лїкар, а зводить на Хо очи й пронизує його ясним, сьміливим поглядом чесної людини...

І знов чує Хо, що сила його слабшає, що сам він меншає, і з вдячним серцем, повним поважання, низько вклоняєть ся лїкареви, шепочучи своє:

— Спасибі...

— А як там піп? — літа думкою Хо. — Пійти-б поглянути, чи не дурно він осьміхав ся того вечора, як нагадувано йому памятливість?

Незабаром Хо в попа. Що се? Він — бібліотекар? В хату вступають дїти й дорослі, а він виймає з шафи книжки та роздає, роблячи уваги, даючи ради... Що се? Левіцький... Барвінський.. Чайченко... Самі вкраїнські книжки? А ну, потремти, добродію, попоїдж дріжаків... Що-ж, не лякаєш ся? А ти дивиш ся мінї просто в вічи! — каже здивований Хо мусить вклонитись добродієви.

А вчитель?

І мчить ся Хо до другого села і мусить вклонитись

вчителеви, бо він сьміливо пливе поміж каміннєм до мети, ні на хвилину не забуваючи своїх обіцянок, своїх обовязків.

— Еге-ге! поталанило мінї, — радіє старий. — На добру стежку вступив я, піду і далї по їй...

І ось перед ним маленька хата, а в хатї тій, зігнувшись над столом, худий, блїдий, змарнїлий — працює вкраїнський письменник і лиш велика душа дивить ся з його великих очий. Ледве-ледве пізнає Хо в ньому того юнака, з повним, румяним обличчєм, що́ рвав ся до слова памятного вечера. І не дивниця: життє йшло, а було в життю тому і кайданів, і голоду, і холоду, і всього, що мусить зазнати сьпівак невільного народу.

— Три чисниці до смерти, — рішає Хо, дивлячись на його. — Покинь, бо вмреш! — лякає він господаря сьвітлички. — Бачиш, який холод йде з бороди моєї, а бувають краї, де ще холоднїйше...

— Покинути? — обзиваєть ся тихий голос з над столу. — Нї, не покину. Вмерти я можу, але що зроблю, те буде зроблено. Холодом же не лякай мене, бо поки жевріє огонь, що маю в серцї, мінї буде тепло й добре...

І Хо стрівають ся очима з худою, мізерною людиною, і не витримує того погляду, повного віри, повного кохання до країни своєї...

І ще раз склоняєть ся Хо перед силою, висшою й сильнїйшою від сили страха.

Вільнїще зітхнув старий страх, і радісно й легко зробило ся на серцї в нього. Йому забажало ся самотини, бо полохливі люди, що́ стрівались по дорозї — сталисьгидкими йому. Чим дущ покинув Хо людські оселї й подавсь ген-ген полями аж до лїсу. Тут, на знайомій галяві сїв він, загорнув ся сивою, мов туман той, бородою, та й замислив ся.

Сидить Хо і не помічає, що все живе в лїсї під впливом страху затаїло дух, перестало жити, що навкруги його запанувала мертва, прикра тиша. Пташки ущухли, звірина причаїлась, малі комашки завмерли в травицї. Рослини боялись навіть тягти сік з землї, пити холодну росу, виправити зібгані листочки, розгорнути звинені квітки. Пустотливий парус сонця зупинивсь у зеленій гущинї, та лиш здалеку при-

дивляв ся до сивої, мов туман той, бороди Хо, боячись наближитись до неї. Тихо було, мертво. Але Хо не помічав сього: він сидів замисливши, з радісною усьмішкою на устах, з надїєю в серцї. Надїя та сягала аж у ті часи, коли сьміливість візьме верх над страхом, і Хо зложить на спочинок свої старі, наболїлі кістки...

1893.